

**Yeni dövr ədəbiyyatında Məhəmməd Füzuliyə həsr edilmiş şeirlər
(Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun “Füzuli” əsəri əsasında)**

Pəri Hübətova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: hasanlipari@gmail.com

Annotasiya. Yaşadığı dövrdən günümüzədək öz aktuallığını qoruyub saxlayan Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında da ayrıca öyrənilmişdir. Mühacir ədəbiyyatşünas Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun “Füzuli” adlı doktorluq dissertasiyasında şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı geniş məlumatlarla yanaşı, şairə həsr olunan əsərlər haqqında da ilk məlumatlar verilmişdir. Adətən, XVI-XVII əsrlərdə şairlər sələflərinə olan heyranlıqlarını nəzirə, təxmis və s. formalarda yazılan əsərlərlə ifadə edirdilərsə, bu ənənə tədricən dəyişməyə başlamış, artıq XIX-XX yüzilliklərdə Füzuliyə həsr edilmiş şeirlərə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məqalədə göstərilir ki, Səlim Rəfiq XIX əsrdən dissertasiya işi yazıldığı dövrdək (1942-1945) olan zaman kəsimində Füzuliyə həsr olunmuş şeirləri bir araya toplayaraq elm aləminə təqdim etmişdir. Qeyd olunur ki, həmin nümunələrdə Füzuli obrazını müxtəlif formalarda yaratmağa çalışan şairlərin əsərlərinin hər biri özüməxsusluğu ilə seçilir.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, Səlim Rəfiq, şeir, şair, əsər

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 01.03.2022; qəbul edilib – 16.03.2022

**The poems devoted to Mahammad Fuzuli in the literature of new period
(On the basis of the work “Fuzuli” by Salim Rafiq Rafiqoglu)**

Pari Humbatova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: hasanlipari@gmail.com

Abstract. The creative work of Mahammad Fuzuli, which has maintained its relevance since the present day, has also been studied in Azerbaijani emigrant literature. Along with the life and creative work of the poet, the first information about the works dedicated the poet have also been given in the dissertation titled “Fuzuli” by emigrant literary researcher Salim Rafiq Rafiqoglu. In general if in the 16th-17th centuries poets expressed their admiration for their predecessors in the forms of nazire, tahmis and etc., this tradition gradually began to change, and in the 19th-20th centuries, special attention was paid to poems dedicated to Fuzuli.

The article points out that in the period of 19th century up to the time of writing his dissertation (1942-1945), Salim Rafiq presented to the scientific world the poems he collected, dedicated to Fuzuli. It is noted that in these examples of works the poets tried in various forms to create the image of Fuzuli with the originality in each of them.

Keywords: Mohammad Fuzuli, Salim Rafiq, poem, poet, work

Article history: received – 01.03.2022; accepted – 16.03.2022

Giriş / Introduction

Dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan Məhəmməd Füzulinin (1494-1556) yaradıcılığı yaşadığı dövrdən günümüzədək hər zaman diqqət mərkəzində olmuş, şairin qəzəlləri dildən-dilə gə-

zərək müxtəlif məclislərdə oxunmuş və onun şöhrətini daha da artırmışdır. Füzulinin yaşadığı dövrdən başlayaraq bir sıra şairlər ondan bəhrələnərək bədii nümunələr qələmə almış və şairə olan rəğbətlərini göstərmək üçün nəzirə, təxmis, iqtibas kimi şeir formalarına müraciət etmişlər. Dövrün tələb və xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, düşüncələrin dəyişdiyi kimi, şairlərin fikirlərinin ifadə şəkilləri də dəyişmiş, artıq XIX-XX yüzillikdə Füzuliyə həsr edilmiş şeirlərə də üstünlüklər verilmişdir. Sonrakı dövrlərdə müxtəlif ədəbi növlərdə yazılmış əsərlərdə Füzulinin ədəbi obrazı yaradılmışdır.

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Məhəmməd Füzuli ilə bağlı tədqiq edilən sahələrdən biri də şairə həsr olunan əsərlərdir. Bu istiqamətdə olan tədqiqatlar yalnız görkəmli ədəbiyyatşünas Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu tərəfindən geniş və ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Lakin, təəssüf ki, müəllifin “Füzuli” adlı doktorluq dissertasiyası son illərdəki işıq üzü görmədiyindən alimin bu sahədəki elmi fəaliyyəti tədqiqatdan kənar qalmış, hətta “Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Füzuli obrazı” adlı dissertasiya işində müəllifə istinad belə edilməmişdir [5].

Səlim Rəfiqin “Füzuli” adlı dissertasiyasının “Füzulinin təsiri və şöhrəti” adlandırdığı IV fəslində şairin dünya ədəbiyyatında yeri, mövqeyi, şairə müraciət edən ədəbiyyatşünaslar, alimlər və onun haqqında qələmə alınan nümunələr barədə geniş söhbət açılır. Həmin fəsildə yaşadığı dövrdən başlayaraq çoxlu sayda yazılan nəzirə, təxmis və iqtibaslar Füzuliyə olan hörmət və ehtiramın göstəricisi kimi diqqəti cəlb edir. Yeni dövrdən isə daha çox Füzuliyə həsr edilən əsərlər çoxalmağa başlayır. Doğrudur, Füzuli sənəti bütün dövrlərdə şairlərin ilham mənbəyi olmuş, onun şeirlərinə müxtəlif formalarda müraciətlər edilmişdir. Ancaq Səlim Rəfiq öz tədqiqatında bu cəhətlə yanaşı, bədii ədəbiyyatda şairə həsr edilmiş şeirlərə də xüsusi diqqət yetirmişdir.

Alimin tədqiqatından məlum olur ki, Füzuliyə şeir yazan ilk müəlliflərdən biri XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış Ziya Paşadır. O, illərlə çalışaraq ərəb, fars və türk dillərində qələmə alınmış divan ədəbiyyat nümunələrini toplayaraq 3 cildli “Xərabat” adlı antologiyasında bir araya gətirmişdir. Müəllif bu məcmuənin ön sözündə Füzuli haqqında “Yanıqdır o aşiqin kitabı, nəzmində qoxar cigər kəbabi” [1, s.331] misralarını qələmə almışdır. Lakin bu misralar Namiq Kamal, Tahir Olğun kimi ədəbiyyatşünaslar tərəfindən tənqidə məruz qalmışdır. Namiq Kamal Ziya Paşanın antologiyasına qarşı “Təxribi-Xərabat” adlı əsər qələmə almış və qeyd etdiyimiz misralar haqqında belə demişdir: “... kəndimi Xərabatda deyil, baxça qapısı lokantalarında zənn ediyorum. Əfv buyurursunuz, ama şu “cigər kababi” məzmunu “nə qoxmuş söz, nə iyrənc təsəvvür” deməkdən bir türlü kəndimi alamayacağım” [1, s.331]. Lakin müəllifin kəskin tənqidi yalnız Füzuli haqqında yazılan misralarla deyil, ümumilikdə, antologiya ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, birlikdə fəaliyyət göstərərək yeni bir türk ədəbiyyatı yaratmaq istedikləri bir vaxtda Ziya Paşanın xalq ədəbiyyatını deyil, divan ədəbiyyatını üstün tutması Namiq Kamalın qəzəbinə səbəb olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Namiq Kamalın oğlu Əli Əkrəm də şairə “Füzuliyə” adlı qitə həsr etmişdir [1, s.335].

Səlim Rəfiqin tədqiqatlarından görünür ki, Füzuliyə ithaf olunmuş digər bir şeir Tofiq Fikrət qələmindən çıxmışdır. XIX əsrdə yaşayan müəllif əski türk ədəbiyyatı ilə yaxından maraqlanmış, yaradıcılığının ilk dövrlərində klassik şairlərdən bəhrələnmişdir. “Musâhabe-i Edebiyye”, “Hafta-i Edebi”, “Harâbât’tan Bir Sahife” başlıqlı yazılarında nəinki klassik janrların dəyərindən bəhs etmiş, Füzuli, Nədim kimi böyük şairlər haqqında da məlumat vermişdir. “Harâbât’tan Bir Sahife” adlı yazısında müəllif Füzulini “en hakikî, en büyük şairimiz” kimi dəyərləndirmişdir [2, s.11]. Tofiq Fikrətin ədibə olan heyranlığı yalnız bununla bitməmiş, şairə şeir də həsr etmişdir. “Gözündə Şölənüma mehri-atəşini-İraq” misrası ilə başlayan bu şeirdə müəllif Füzulinin sevgisini, eşqə olan münasibəti, qarşılıqsız məhəbbətin onda yaratdığı ruhi vəziyyəti təsvir etməyə çalışmışdır:

*O hüsnü əsmərə məftunluğu əzəldəndir,
Onun qəmilə Füzuli həyata düşməndir [1, s.332].*

Göründüyü kimi, şeirdə Füzulinin məşuqa məftun olduğundan və ona qovuşa bilmədiyi üçün bütün dünyaya düşmən kəsildiyindən bəhs edilir. Tofiq Fikrət şeirdə Füzulinin simasını da

təsvir etməyə çalışmışdır. Tədqiqatçı Ebru Özgün şeir haqqında “Eski şiir üzerine düşünmeye devam eden Fikret’in sürekli referans olarak başvurduğu Fuzûlî için portre şiir yazması da bu anlamda dikkate değerdir. “Âveng-i Tesâvîr”in ilk şiirini oluşturan “Fuzûlî”de şairin fiziksel ve ruhsal portresini tasvir eder” [2, s.119], – deyərək şairin xarici görünüşünün təsvirini portret olaraq dəyərləndirmişdir. Lakin fikrimizcə, hər hansı bir əsəri portret adlandırmaq üçün nümunədə təsvir olunan görünüşün bütün incəlikləri, kiçik detalları öz əksini tapmalıdır. Lakin Tofiq Fikrətin bu şeirində isə biz bu incəlikləri görmürük. Əsərlə bağlı digər bir fikir isə Süleyman Nazifə aiddir: “Fikrət bir şeirində Füzulinin simayi-məsnəvisini iradə etmək (göstərmə, təqdim etmə) xüsusunda böyük qüdrət göstərməmişdir” [1, s.332]. Bir nümunəni nəzərdən keçirək:

*Bu çöhrə çöhreyi-qəm, çöhreyi-məhəbbətdir,
Məhəbbətin ana təsiri pürqarabətdir [1, s.331].*

Verilən misralardan məlum olur ki, eşqin, məhəbbətin Füzuliyə verdiyi iztirab baxışlarında həzin bir dalğınlığa, üzündə qəm səbəb olmuşdur. Fikrimizcə, burada Tofiq Fikrətin əsas məqsədi portret yaratmaq deyil, fikirli, qəm içində olan Füzulinin qəlbində keçirdiyi hissələrin onun simasında da öz əksini tapdığını göstərməkdən ibarətdir.

Füzuliyə ithafən yazılan digər bir nümunə Süleyman Nazif tərəfindən qələmə alınan “Diyari-Füzuli” adlı şeirdir. Müəllifin özü tərəfindən “Fəryad” deyərək vəsfləndirilən əsərdə, adından da görüldüyü kimi, Füzulinin boya-başa çatdığı, yaşayıb-yaratdığı vətəndən, doğma diyarından söhbət açılır. Tarixə nəzər yetirsək, 1914-cü ilə qədər İraq Osmanlı dövlətinin tərkib hissəsindən biri olmuşdur. Birinci dünya müharibəsi zamanı Osmanlı dövləti ilə İngiltərə krallığının toqquşması nəticəsində İraq 1914-cü ildə qismən, 1918-ci ildə isə tamamilən Osmanlıların əlindən çıxmışdır. Tarixdə baş verənlər dövlətin bütün sahələrinə öz təsirini göstərdiyi kimi, ədəbiyyatdan da yan keçməmişdir. Milliyyətçi bir şair olan Süleyman Nazif İraqın, Füzulinin vətəni olan Bağdadın itirilməsinə laqeyd qala bilməmişdir. Şairlə bağlı Zibeydə Şenderin yazır: “İraq, Osmanlı coğrafiyasının bir parçası olaraq, Süleyman Nazif üçün Anadolu’nun herhangi bir şəhri kadar vatan toprağıdır. Bu bilinçle İraq’ın kaybı, onun için Anadolu’dan herhangi bir şəhrin düşmana terki kadar üzüntü verici bir durumdur. Şüphəsiz, bu qüvvətli duygusal bağda, İraq’ın aynı zamanda İslam tarixi için de önemli bir bölge olmasının payı vardır” [6, s.188]. Beləliklə, vətəni Osmanlı dövləti üçün olan ağır itki və klassik ədəbiyyatın nadir incisi olan Məhəmməd Füzuliyə olan sevgi “Diyari-Füzuli” şeirinin ərsəyə gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Şeir Füzulinin qəzəlidən götürülmüş bir beytlə başlayır. Əsərdə Süleyman Nazif xəyalən Bağdadı gedir, dağılmış, kimsəsiz qalmış torpaqlarda gəzərək şairin ruhunu orada hiss edir:

*Bu gün, Füzuli, məsaibpənah olan türbən,
Gümüm içində əminim ki, ağlayır bizsiz;
O binəvayi-fəraqız ki məskənü mədfən
Vətən də olsa, qəribiz.. yetimi-tarixiz!.. [1, s.332]*

Səlim Rəfiqin qeydinə görə, Füzuliyə həsr edilmiş şeir müəlliflərindən biri də Əhməd Cavad olmuşdur. Onun “Füzuli” şeiri dilinin sadəliyi, lakonikliyi, səlisliyi ilə diqqəti cəlb edir. Əsərdə Əhməd Cavad Füzulinin öz elində səs-səda doğurmasından, ulduz kimi parlamasından, böyük şair olmasından bəhs etmiş, şairin ilham qaynağının isə sevdiyi əsmər qızın olduğunu göstərmişdir. Müəllif

*Elmü irfan qazanmağa gitdiyi yerdə
Əsir oldu, aşiq oldu bir qumral qıza [1, s.334] –*

deyərək Füzulinin müəllimin qızına aşiq olduğu rəvayətinə işarə etmişdir. Bununla yanaşı, müəllif “hər şairə bir içim mey sundu Füzuli” [1, s.334] – deyərək Füzulinin özündən sonra gələn şairlər üçün mənbə, bir irs qoyub getdiyini, şairlərin ondan bəhrələndiyini göstərməyə çalışmış, onun məşhurluğunu vurğulamışdır.

Füzuliyə şeir həsr edən digər bir müəllif isə Cəlal Yusifdir. “Füzuli haqqında” adlandırdığı şeiri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, müəllif Füzulinin “*Degilsən çoxdan, ey gərdun, cahan seyrində yoldaşım*” [3, s.209] misrası ilə başlayan qəzəlini təxmis etmişdir:

*Füzuli vəsfini bəndən təmənnə etdi sırdaşım,
Qalib heyətdə aqlım hər tərəf dövr eylədi başım,
Özü öz vəsfini etmiş dedim, iştə vətəndaşım,
“Degilsən çoxdan, ey gərdun, cahan seyrində yoldaşım,
Nola xəmə olsa qəddin, səndən artıqdır mənim yaşım” [1, s.334].*

Verilmiş nümunədən məlum olur ki, Cəlal Yusif bu təxmişi bir dostunun xahişi əsasında qələmə almışdır. Müəllifin bunu vurğulamasının əsas səbəbi isə, şübhəsiz ki, Füzuli kimi böyük sənətkarı vəsf etməyin onun üçün çox çətin olmasını göstərmək olmuşdur.

“Başlanğıcdan tanzimat devrinə qədər edebiyat tarihimize dair manzum bir muhtıra” kitabının müəllifi kimi məşhur olan türk şairi Tahir Olğun Füzulini maraqlı formada vəsf etmişdir. Onun Füzuli haqqında yazdığı şeir, bir növ, şairin qısa bioqrafiyası təsiri bağışlayır. Belə ki, əsər Füzulinin Bağdadda anadan olması ilə başlayır, gəncliyi, təhsil alması ilə davam edir və şairin dünyadan köçməsi ilə yekunlaşır:

*Hala da yaşayan və ölməz olan
O şair zuhura gəlmiş Bağdaddan.*

***

*Gəncliyini vəqf etmiş elmə nəfsini.
Həbibdən almış ədəb dərslərini... [1, s.335]*

Bundan başqa müəllif şeirdə Füzulinin “Leyli və Məcnun”, “Bəngü Badə”, “Hüsnu Eşq”, “Şikayətnamə”, “Hədiqətüs-süəda” kimi əsərlərinin adını da çəkmişdir ki, bu da Tahir Olğunun şairin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduğunu göstərir.

Azərbaycan şairi Məmməd Rahimin “Qüdrət nəğmələri” adlı kitabında Füzuliyə həsr edilmiş “Dedi, getdi” rədifli şeiri yer almışdır. Əsərdə Füzulinin bir qıza aşiq olub sevgi dərindən şeir yazmasından, sevdiyi qızın isə bivəfa olmasından danışılır:

*Füzuli aşiqdi bir şux gözələ,
Dərdini söylərdi şeirə, qəzələ.
Ömrünün baxçası döndü xəzələ.
Dilində bivəfa yar dedi, getdi [4, s.248].*

Müəllifin Füzuli ilə bağlı “Füzuli! Həyatın qürbətdə keçdi” – misrası ilə başlayan başqa bir şeiri də vardır [4, s.147]. Lakin bu şeir Səlim Rəfiq tərəfindən dissertasiyaya əlavə edilməmişdir. Fikrimizcə, haqqında danışılan şeir dissertasiya yazılan zamandan (1942-1945) daha sonra qələmə alındığı üçün Səlim Rəfiqin əsərində öz əksini tapmamışdır.

Səlim Rəfiqin dissertasiyasını yazdığı dövrdə Füzuli ilə bağlı çap edilən ən sonuncu əsər Tofiq Əbdürrəhman Tanyolaç tərəfindən qələmə alınmışdır. Sərbəst şeirdə yazılan bu əsəri nəzərdən keçirdikdə şairin Füzulini dərindən öyrəndiyini, ondan yararlandığının şahidi olur. Şeir müxtəlif yerlərində “Leyli və Məcnun” əsərinə işarə etmiş, “Rüsvət deyildir deyə almazlar salamını”, – deyərək “Şikayətnamə” əsərindən nümunə vermişdir. Bundan başqa, Səlim Rəfiq Tanyolaçın şeirindən “kıyılarda oturan bilməz dəniz halını” misrasından çıxış edərək “Tanyolaçın bu misrasında Füzuli təsiri çox barizdir” fikrini söyləmiş və örnək olaraq Füzulinin “Nə bilsün bəhri-halın ol ki nüzülgahı sahildir” misrasını vermişdir [1, s.337].

Səlim Rəfiq öz tədqiqatında Füzuliyə şeir həsr etmiş daha iki şəxsin adını çəkmişdir. Nəcati Sayar və Talha Aksoy adlı bu şəxslər Səlim Rəfiqin tələbələri olmuş və yeni-yeni şeir yazmağa başlamışlar [1, s.338].

Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun tədqiqatında daha sonra müxtəlif dövrlərdə yazılmış şeirlərdə, təz-kirə və məcmuələrdə Füzulinin adı çəkilmiş ayrı-ayrı misra və beytlər təqdim olunur.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, aydın olur ki, Səlim Rəfiqin “Füzuli” tədqiqatına qədər şairə həsr edilən əsərlər bir araya toplanılmamış və araşdırılmamışdır. Səlim Rəfiq ilk dəfə öz dissertasiyasında ədibin bir şair kimi tanındığı vaxtdan dissertasiya yazılana kimi qələmə alınan bütün əsərləri bir araya toplamışdır. Bu baxımdan Səlim Rəfiqin bu araşdırması füzulışünaslıqda yeni bir addım kimi dəyərləndirilməli, sonrakı tədqiqatlarda da alimin bu sahədəki elmi qənaət və nəticələrindən istifadə edilməlidir.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası (kitablar seriyası) III cild. Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu. Füzuli. Bakı: Elm və təhsil, 2019.
2. Ebru Özgün. Təvfiq Fikret'in şiirində bir imge olaraq geleneğin üç zirve portresi: Fuzûlî, Nedîm ve Nef'î. Akademik Sosial Araşdırmalar dergisi, yıl: 3, sayı: 11, nisan 2015, Təvfiq Fikret özel sayısı.
3. Məmməd Rahim. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı: Avrasiya-press, 2006.
4. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Mövlamova Mehriban. Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Füzuli obrazı. Filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası. Bakı, 2018.
6. Zübeyde Şenderin. Süleyman Nazif'in “Fuzûlî-i Bağdâdî'den Nef'î-i Erzurumî'ye” (Firâk-i İrak) başlıqlı metnində osmanlı kimliyi. T.C. Türk işbirliyi ve koordinasiya ajansı başkanı. Avrasya etüdləri 49/2016-1.

Стихи, посвящённые Мохаммеду Физули в литературе современного периода (на основе произведения «Физули» Салим Рафига Рафиоглу)

Пери Гумбатова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: hasanlipari@gmail.com

Резюме. Творчество М.Физули, сохранившее свою актуальность по сегодняшний день, в отдельности изучалось и азербайджанским эмигрантским литературоведением. В докторской диссертации под заглавием «Физули» литературоведа-эмигранта Салима Рафига Рафиоглу, помимо обширных сведений о жизни и творчестве поэта, впервые сообщается о посвящённых ему произведениях. Обычно, если в XVI-XVII веках поэты выражали своё восхищение предшественниками в формах назире, тахмис и др., постепенно эта традиция стала меняться, и в XIX-XX столетиях особое внимание отводилось стихам, посвящённым Физули.

В статье указывается, что в отрезок времени (XIX век) вплоть до времени написания им диссертации (1942-1945) Салим Рафиг представил научному миру собранные им стихотворения, посвящённые Физули. Отмечено, что в этих образцах произведений поэты пытались в разных формах создать образ Физули с присущей каждому из них самобытностью.

Ключевые слова: Мохаммед Физули, Салим Рафиг, стихотворение, поэт, произведение